

MEVLÂNÂ'DA TANRI-YARATMA İLİŞKİSİ

Prof. Dr. Kemal SÖZEN*

Özet

Tanrı ile yaratma arasında mutlak bir ilişki kuran Mevlânâ, bütün varlıkların Tanrı'nın dilemesi ve emriyle var oldukları inancını benimser. Mevlânâ'ya göre Tanrı, sürekli yaratan olup, her şey O'nun eserinin ve varlığının bir delilini oluşturur. Tanrı'nın varlığı yaratmasında çeşitli hikmetler mevcuttur. Yokluktan meydana getirilmesi sebebiyle âlem, kadîm değildir. İnsan da topraktan yaratılmış ve birtakım yetilerle donatılmıştır. Bütün yaratıklar, Tanrı'ya nazaran gölge varlık niteliği taşırlar. Öyleyse gerçek varlık, Tanrı'dır.

RELATIONSHIP BETWEEN GOD AND CREATE IN MAWLANA

Abstract

Mawlana, establishes an absolute relationship between God and create and he also holds the belief that all the beings are created by the wish of God and His command. According to Mawlana, God always creates and everything in this world is His work and this becomes an evidence of His existence. There are various reasons in His creation of beings. Universe is not eternal, because of its creation from non-existence. Human beings are created from soil and are donated with some powers. All the creatures in this universe are the shadowy beings in respect to God. If so the real being is God.

Giriş

Düşünce tarihi incelendiğinde Tanrı ile yaratma arasındaki ilişkinin metafizik problemlerin en önemlilerinden birini teşkil ettiği anlaşılmaktadır. Zira her bir felsefî ekol veya akımın temsilcileri kendi inanç sistemleri çerçevesinde farklı anlayışlar sergilemişlerdir. Bu bağlamda yaratılış konusunda ortaya atılan izah ve tasvirler, âlemin yoktan yaratılması, kadîm bir maddeden türemesi, Tanrı'dan sudûr etmesi ve kendiliğinden meydana gelmesi anlayışında odaklanmaktadır.¹ İslâm düşünce tarihinde de meselenin kelâm, felsefe ve tasavvuf sahalanında ele alınıp tartışıldığı ve bu konuda birtakım görüşlerin ortaya konulduğu görülmektedir. Meseleye ilişkin tartışmalar ise âlemin kîdemi, sudûru ve hudûsu hususlarında dögümlenmektedir.

Büyük Türk-İslâm düşünürü Mevlânâ (1207-1273) da Tanrı ile yaratma arasındaki ilişkiye dair birtakım görüşler ileri sürerek bu konudaki düşüncelerini sergiler. O, Tanrı'nın yaratıcı niteliğine sahip olduğunu, var olan her şeyin O'nun kudreti ve emri doğrultusunda varlık kazandığını vurgulamak suretiyle Tanrı ile yaratma arasında mutlak bir ilişki kurar. Tanrı'nın, varlığı yaratırken hiçbir şekilde herhangi bir âlet ya da vasıtaya ihtiyaç duymadığını belirterek, her fırsatta O'nun yüceliğine işaret eder. Bütün varlıkların Tanrı'nın üstün bir varlık oluşuna delâlet ettiğini ve O'nun yaratma gücünü ortaya koyduğunu belirtir.

Düşünürümüz Mevlânâ, kâinattaki her şeyin güzel ve hoş bir nitelikte yaratıldığı, akîl tasavvurun

*SDÜ İlahiyat Fakültesi İslâm Felsefesi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi

¹ Tefik Yücedođru, *İslâm İtikadında Yaratılış*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa 1994, s. 1. Bu konudaki kelâmî ve felsefî tartışmalar hakkında bk. Musa Koçar, *Mâtürîdî'de Allah-Âlem İlişkisi*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2004, s. 53-114.

imkânsız olduğu bir özellikte tertip edildiği, dolayısıyla Tanrı tarafından tayin edilen şekle büründüğü inancını benimser. Âlemin tamamen yokluk niteliği taşıdığını, esasen onun âdeta var gibi görünen yokluktan ibaret olduğunu belirten Mevlânâ, bir anda Tanrı'nın onu “*keîn (Ol!)*” emriyle var ettiği düşüncesine sahiptir. O, Tanrı'nın sanki yok gibi görünen bir varlık, bütün kâinatın ise var olarak görünen bir yokluk niteliği taşıdığını zikreder. Dolayısıyla duyulur âlemdeki varlıkların birer gölge varlık niteliği taşıdığını kabul eder. İnsanların görünen sûretinin, bitki, hayvan, balık ve kuş gibi varlıkların aslında birer nakış ve hayalden ibaret olduklarını ifade eder. Görünüşte her ne kadar maddî âlemde ise de gerçekte insanın mana âleminde yer aldığını, algılanan kısmının ise âdeta Tanrı'nın bir gölgesi niteliği taşıdığını söyler.

Bu tebliğimizde Mevlânâ'nın yukarıda zikredilen görüşleri çerçevesinde Tanrı ile yaratma arasındaki ilişkiye dair düşünceleri Tanrı-âlem, Tanrı-insan ilişkisi ekseninde ele alınıp değerlendirilecektir. Öncelikle onun, Tanrı'nın yaratıcı niteliğine dair düşüncelerine yer verelim.

1. Tanrı, Mutlak Anlamda Yaratandır

Mevlânâ'ya göre Tanrı, yaratan; diğer bir ifadeyle yoktan var edendir. Yoktan var edebilme gücü ise sadece Tanrı'ya özgü bir keyfiyettir. Bu bakımdan Mevlânâ, Tanrı ile yaratma arasında mutlak bir ilişki kurar.

Türkçe'de “*yaratış, yoktan var ediş*” anlamlarını içeren yaratma kavramı,¹ İngilizce'de “*create*”, Fransızca'da “*créer*”, Almanca'da ise “*erschaffen*” kelimelerinin karşılığıdır. Arapça'da ise yaratma kavramı karşılığında “*halak*” kelimesi kullanılır. Halk kelimesi ise “*b-l-k*” kökünden türetilmiş olup, sözlükte “*takdir etmek, düzeltmek, örneksiz ve benzersiz yaratmak, bir şeyden başka bir şeyi meydana getirmek*” gibi anlamları içerir.² Dolayısıyla yaratma, “*bir şeyi daha önce varolan bir şeyden varlığa getirme veya yoktan var etme*”³ anlamına gelir.

Düşünürümüz Mevlânâ'ya göre Tanrı ezeli olup, ezelden beri diri olan, her şeyi bilen ve her şeye gücü yeten, daima tedbir ve tasarrufta bulunan bir varlıktır.⁴ O, her şeyi eşsiz ve örneksiz yaratandır.⁵ Yaratmada zâtı haricinde üstün bilgi ve yeteneğe sahip olan herhangi bir şeye muhtaç değildir. Her varlık O'na ihtiyaç duymasına karşın, kendisinin muhtaç olduğu herhangi bir varlıktan söz edilemez. Hâlbuki Tanrı'nın dışındaki bütün yaratıklar bir rehber tâbi olarak hareket edip, birtakım eylemlerde bulunarak sanat icra etmekle birlikte bir örneğe ihtiyaç duyarlar.⁶ Yaratıcı vasfına sahip Tanrı,⁷ yok olan şeylere varlık veren olması nedeniyle varlıkların kaynağıdır.⁸ Dolayısıyla her şeyin başlangıcı ve her şeyi yoktan yaratan O'dur.⁹ Sonradan var olan bütün varlıkların meydana gelişi, O'nun varlığı sebebiyledir.¹⁰ O, bizâtihi şekilden münezzeh olup, aksine varlıklara şekiller verendir.¹¹ Şekilsiz olmakla birlikte tüm insanlara da sûretler veren bir varlık niteliğine sahiptir.¹² Eşsiz sanat sahibi ve şanı yüce Tanrı, eşyayı yokluk denizinden varlığa getirendir.¹³

Mevlânâ'ya göre varlığa geliş, Tanrı'nın emriyle gerçekleşir.¹⁴ Zira Tanrı hükmeden ve dilediğini yapandır. O, her şeyde tasarruf etme yetisine sahiptir. O'nun eşya hakkındaki takdir ve tasarrufu,

¹ Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-i Türkî, (Temel Türkçe Sözlük)*, C. III, İstanbul 1986, s. 1467.

² İbn Fâris, *Muomeli'l-Luga*, “*hik*” mad., C. II, (nşr. Z. Abdulmuhsin Sultan), Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1986, s. 301.

³ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma, İstanbul 2000, s. 1007.

⁴ Mevlânâ Celâleddin, *Dîvân-ı Kebîr*, C. V, s. 173, B. 1956; C. VII, s. 320, B. 4108. Bundan sonraki referanslarda bu esere sadece *Dîvân* şeklinde atıf yapılacaktır. B, beyit numarasını göstermektedir. Eserin tam künyesi: *Dîvân-ı Kebîr*, C. I-VII, (haz. Abdülbâki Gölpinarlı), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1992.

⁵ *Dîvân*, C. I, s. 379, B. 3471; C. II, s. 31, B. 248; C. VII, s. 587, B. 7804.

⁶ Mevlânâ, *Mesnevî*, C. I, s. 131, B. 1630-1631. Eserin tam künyesi: *Mesnevî*, C. I-VI, (trc. Veled İzbudak, gözden geçiren: Abdülbâki Gölpinarlı), Millî Eğitim Basımevi, İstanbul 1990.

⁷ *Dîvân*, C. VII, s. 505, B. 6623; ayrıca bk. C. IV, s. 345, B. 3338.

⁸ *Dîvân*, C. VII, s. 586, B. 7787, 7791; ayrıca bk. C. I, s. 227, B. 2123.

⁹ *Dîvân*, C. III, s. 129, B. 1105.

¹⁰ *Dîvân*, C. V, s. 157, B. 1810; C. II, s. 192, B. 1563.

¹¹ *Dîvân*, C. V, s. 439, B. 5963; C. II, s. 212, B. 1720.

¹² *Dîvân*, C. V, s. 295, B. 3514.

¹³ *Dîvân*, C. V, s. 431, B. 5849.

¹⁴ *Mesnevî*, C. I, s. 198, B. 2466.

herhangi bir sebebe bağlı değildir. Eşsiz ve örneksiz yaratan Tanrı'nın bu husustaki fiili, O'nun ihsanından kaynaklanır.¹ Keza, “Neredeyse orada Elest davetinde bulunursun, sarboş edersin, varlık verirsin cömertliğine, ihsanına.”² sözleriyle Mevlânâ, Tanrı'nın eşyayı varlığa getiren olduğu hususuna işaret eder. Mevlânâ'ya göre, âlemdaki her şeyi Tanrı yapar; meydana getirir.³ Alemde mevcut olan her şey, O'nun dilemesiyle gerçeklik kazanır. Zira Tanrı, neyi diler ve yapmak isterse o şey gerçekleşir.⁴ Mutlak kudret sahibi Tanrı, sebepleri de yaratandır. Fakat O, insanların birtakım hikmetleri algılaması için yaptığı işleri çoğu kez sebeple yapar ve yaratır.⁵ Dolayısıyla dünyadaki sebepleri de yaratan O'dur.⁶ Ne kadar sebep varsa hepsi de âdetâ Tanrı'nın birer gölgesi niteliğindedir. Tanrı, sebepsizliği her şeye sebep kılmıştır. Dolayısıyla Mevlânâ'ya göre, yaratanla sebep özdeşdir.⁷ Sebepsizlikten sebepler meydana getiren Tanrı'dır.⁸ Bütün bunların yanı sıra, yokluktan var etmek, sadece Tanrı'ya özgü bir niteliklerdir.⁹

Mevlânâ, Tanrı'nın yaratmaya ilişkin lütuflarının saymakla bitmeyeceğini söyler. O, “*Sanatkârın lütuflarından hangisini söyleyeyim. Onun kudret denizinin kıyası-bucağı görünmez ki.*”¹⁰ şeklindeki sözleriyle bu hususa vurgu yapar. İnsanın varlığının da Tanrı'nın bir lütfu olduğuna işaret eder. Düşünürümüz, “*Bizim varlığımız da O'nun fazl ve ihsan eli ekmemiş midir? Biz de yoktan yaratan O değil mi?*”¹¹ şeklindeki soru formlarıyla bu gerçeği dile getirir. Bunun yanı sıra, yok olanın bir şey varlığa getirmesinin imkânsız olduğunu belirterek, varlığın ancak Tanrı'nın lütfuyla varlık kazandığına dikkat çeker.¹² Kısacası Mevlânâ'ya göre, O'nun ihsanıyla her şey yokluktan var olur.¹³ Dolayısıyla her varlığa gelmek isteyen, Tanrı'nın cömertliği sayesinde varlık elde eder.¹⁴ Şayet birtakım olgulara dikkatlice bakılırsa, imkânsız gibi görülen şeyler bile O'nun kudretiyle mümkün hâle gelir.¹⁵

Mevlânâ'ya göre eşi ve benzeri olmayan yüce Tanrı,¹⁶ eşsiz ve örneksiz sanatlara sahip bir yaratıcı niteliğine sahiptir.¹⁷ Zira Tanrı'nın yaptığı her iş güzeldir. Dünya, O'nun yaptığı resim, şekil ve nakışlarla doludur. Fakat O, akıl ile kavranılması ve tasvire sığması imkânsız bir varlıktır.¹⁸ Çünkü bizâtihi Tanrı, gözlerden gizli olmasına rağmen eserleriyle meydandadır.¹⁹ Dolayısıyla var olan her şey, Tanrı'nın bir eseridir.²⁰

Eserleriyle zuhur eden Tanrı'nın zâtında herhangi bir artma ve eksilme keyfiyetinin olmadığına vurgu yapan Mevlânâ'ya göre çokluk, eserde tezahür eden bir keyfiyet olup, zâta değildir. Zira Tanrı'nın zâtı için ne artma ne de eksilmeden söz edilebilir. Âlemi yaratmasıyla O'nun zâtında artma ya da çoğalma gibi herhangi bir değişiklikten söz edilemez. Buna karşın, insan örneğinde olduğu gibi, varlıkların yaratılmasıyla eserin çoğalıp artmasından bahsedilebilir. Dolayısıyla Tanrı'nın eserlerinin artışı, bir bakıma O'nun zühurdur ki, böylece sanatı ve eserleri zuhur edip ortaya çıkar. Tanrı'nın dışındaki varlıkların sebeplere bağlı ve sonradan meydana gelmesi hasebiyle zâtlarının çokluğundan söz etmek mümkündür.²¹ Tanrı'nın zâtının zıddı, ortağı ve benzeri yoktur. İşinde de O'na ortak olan herhangi bir şeyden

¹ *Mesnevî*, C. II, s. 124, B. 1617, 1619, 1625-1626.

² *Dîvân*, C. I, s. 228, B. 2134.

³ *Dîvân*, C. II, s. 150, B. 1204; C. VII, s. 646, B. 8605.

⁴ *Dîvân*, C. V, s. 374, B. 3877-3878.

⁵ *Mesnevî*, C. V, s. 129, B. 1541-1542, 1548-1549.

⁶ *Dîvân*, C. VI, s. 121, B. 1089.

⁷ *Dîvân*, C. VII, s. 185, B. 2346-2347.

⁸ *Dîvân*, C. III, s. 296, B. 2855.

⁹ *Dîvân*, C. V, s. 367, B. 3758.

¹⁰ *Dîvân*, C. III, s. 184, B. 1669.

¹¹ *Mesnevî*, C. II, s. 201, B. 2624.

¹² *Dîvân*, C. II, s. 353, B. 2940.

¹³ *Mesnevî*, C. VI, s. 140, B. 1743.

¹⁴ *Dîvân*, C. IV, s. 7, B. 32.

¹⁵ *Dîvân*, C. VII, s. 374, B. 4850; ayrıca bk. C. V, s. 368, B. 3784.

¹⁶ *Dîvân*, C. IV, s. 334, B. 3230.

¹⁷ *Dîvân*, C. III, s. 352, B. 3466.

¹⁸ *Dîvân*, C. IV, s. 174, B. 1608; ayrıca bk. C. III, s. 102, B. 803.

¹⁹ *Dîvân*, C. I, s. 338, B. 3103.

²⁰ *Dîvân*, C. III, s. 17, B. 89.

²¹ *Mesnevî*, C. IV, s. 136, B. 1665-1669.

bahsetmek imkânsızdır. Varlıklar, Tanrı sayesinde varlığa bürünürler.¹ Zira Tanrı, ezelde dileyip belirlediği varlıkların gerçeklik kazanmasını sağlayan bir niteliğe sahip varlıktır.²

Düşünürümüz Mevlânâ, Tanrı ile yaratılanlar arasında kıyas yaparak, O'nun diğer bütün varlıklardan üstün bir nitelikte olduğuna işaret eder. Mevlânâ bu hususa, “*Dostum, şeker mi iyidir, yoksa şeker yapan mı? Ayın güzelliği mi daha üstündür, yoksa ay’i yaratanın güzelliği mi?*”³ soru tarzındaki ifadeleriyle dikkat çeker. Yine Mevlânâ’ya göre, şayet yokluktan yeniden binlerce dünya yaratıldığı farz edilse bile, bunların Tanrı’nın güzellik yanağında ancak bir bene benzeyeceğini ifade eder.⁴

2. Tanrı’nın Varlıkları Yaratmasındaki Hikmet

Mevlânâ, Tanrı’nın varlıkları yaratmasındaki hikmetlere dair birtakım düşünceler sergiler. O, Tanrı’nın ezeli bir varlık olduğuna vurgu yaparak, içinde yaşadığımız bu dünya henüz yokken de O’nun var olduğunu, dolayısıyla yüce ve ulu bir niteliğe sahip bulunduğunu ifade eder. Tanrı’nın, insanları yaratıp dünyaya getirmedeki maksadının ise ne olduğunu merak edip kendi kendine sorar.⁵

Tanrı’nın, âlemi insanlara bir lütuf olarak yarattığını belirten Mevlânâ,⁶ aşağıdaki beyitlerde Hz. Peygamber’in bu husustaki sözlerine yer verir:

“Peygamber, Tanrı, âlemi yaratmadan maksadım, ihsan etmektir.

Yarattım ki benden bir fayda görsünler, balma parmaklarını bansınlar.

Ben bir fayda göreyim, çıplak adamdan bir libas elde edeyim diye yaratmadım dedi.’ buyurmuştur.”⁷

Yaratmadaki hikmetleri kavramak için insanın dikkatini âleme yöneltmesini isteyen Mevlânâ, “*On sekiz bin âlemi de, gözün varsa bak da gör, gizli defneyi meydana çıkarmak için meydana getirdi.*”⁸ diyerek, Tanrı’nın âlemi yaratmasındaki sırı işaret eder. Dolayısıyla Mevlânâ’ya göre, âlemin yaratılmasındaki hikmet, ondaki gizli sırı açığa çıkarmaktır.⁹ Yine Mevlânâ, âlemdeki varlıkların yaratılmasındaki maksadın ise hikmet hazinelerinin gizli kalmayıp meydana çıkmasına yönelik olduğunu belirtir.¹⁰ Zira ona göre Tanrı, yeri ve göğü, kudreti ile sanatının görünmesi için yaratmıştır.¹¹ Tanrı’nın, “*Bir gizli defneydim, bilinmeyi sevdim, diledim de halkı yarattım.*”¹² dediğini de belirten Mevlânâ,¹³ kendince yaratıştaki maksadın farklı bir boyutuna da değinir.

Tanrı’nın yer ve gökyüzü ile içlerindeki mevcut varlıkları yaratmasının diğer bir hikmetine de yer veren Mevlânâ, bu husustaki görüşlerini şöyle dile getirir:

“Eğer âlemin yeryüzüne ihtiyacı olmasaydı âlemlerin Rabbi, yeri yaratmazdı.

Bu titreyip duran yeryüzü, dağlara muhtaç olmasaydı Tanrı, o heybetli dağları halk etmezdi.

Göklere de ihtiyacı olmasaydı yedi kat göğü yoktan meydana getirmezdi.

Güneş, ay ve şu yıldızlar, ancak ihtiyacı yüzünden zubura geldi.

Şu halde varlıkların kemendi, (yoklukları çekip varlık âlemine getiren) ihtiyacıdır. Tanrı’nın ihsanı, ihtiyacı miktarıca

¹ *Mesnevî*, C. VI, s. 130, B. 1618.

² *Dîvân*, C. I, s. 74, B. 689.

³ *Dîvân*, C. II, s. 48, B. 379; benzer anlamdaki başka bir beyit için bk. s. 63, B. 515.

⁴ *Dîvân*, C. II, s. 414, B. 3470.

⁵ *Dîvân*, C. II, s. 416, B. 3484.

⁶ *Mesnevî*, C. II, s. 202, B. 2632.

⁷ *Mesnevî*, C. II, s. 202, B. 2635-2637.

⁸ *Dîvân*, C. III, s. 315, B. 3072.

⁹ *Dîvân*, C. III, s. 315, B. 3067.

¹⁰ *Mesnevî*, C. IV, s. 243, B. 3028.

¹¹ Mevlânâ, *Fîhi Mâfih*, (trc. M. Ülker Anbarcıoğlu), MEB Yayınları, İstanbul 1990, s. 323.

¹² Yapılan ilmî bir araştırmada Tasavvuf literatüründe şöhret bulan, fakat zayıf ve mevzu hadisleri tespit amacıyla derlenen hadis kitaplarında nakledilen mezkûr rivayetin, hiçbir kaynak hadis kitabında yer almadığı tespit edilerek, söz konusu rivayetin hadis olmadığı ortaya konulmuştur. Bu konuda geniş bilgi için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2000, s. 98-99.

¹³ *Dîvân*, C. V, s. 487, B. 6687; ayrıca bk. *Mesnevî*, C. IV, s. 243, B. 3029; C. VI, s. 58, B. 698; *Fîhi Mâfih*, s. 351.

zâbir olur.”¹

Mevlânâ'ya göre Tanrı, yeri yerdekiler için yaratmış, göğü de göktekilerin yurdu yapmıştır.² Dolayısıyla gökleri yaratan Tanrı, bunu ihtiyaçları gidermek maksadıyla gerçekleştirmiştir.³

Âlemin yaratılma sebepleri arasında Hz. Peygamber'in varlığını da gösteren Mevlânâ, Miraç gecesi Tanrı'nın O'na, “*Sen olmasaydın gökleri yaratmazdım.*”⁴ diye buyurduğunu söyleyerek, yaratmanın onun uğruna gerçekleştirildiğini söyler.⁵ Dolayısıyla Mevlânâ, gökyüzünün ve içinde yer alan şeylerin varlık sebebinin Hz. Peygamber'e atfeder. Denizlerin ve içindeki yaratıkların mevcudiyetinin de Hz. Peygamber'in varlığı sayesinde gerçekleştirildiği inancını benimser.⁶

İnsanın yaratılmasındaki maksada da değinen Mevlânâ, bunun Tanrı'ya ibadetten başka bir nedeninin bulunmadığına vurgu yapar. Bu hususta, “*Ben, cinleri ve insanları, ancak bana ibadet etsinler diye yarattım.*”⁷ mealindeki ayeti delil gösterir.⁸ Dolayısıyla Mevlânâ, insanın mezkûr sebepten dolayı yaratılıp dünyada hayat sürdürdüğünü belirtir.⁹ Diğer taraftan o, Tanrı'nın âlem, gök, yer, güneş, ay ve gezegenleri de kendisini tesbih (zikır) etmeleri, kullukta bulunmaları için yarattığını ifade eder.¹⁰ Bizâtihi kendisi de, “*Varlık da hizmet için gerektir bana, yokluk da; O olmaduktan sonra varlığı ne yapacağım?*” şeklindeki sözleriyle bu husustaki kişisel tavrını açıkça ortaya koyar.¹¹

3. Tanrı-Yaratma İlişkisi

Mevlânâ, Tanrı ile yaratma arasındaki ilişkinin konumuna değinir. Ona göre Tanrı, sürekli yaratır ki bu hususa, “*Tanrı'nın işi, her an, eşsiz, örneksiz şeyler yaratmaktır.*”¹² sözleriyle işaret eder. Tanrı sanatının hazinesi mesabesindeki yokluktan, sürekli ihsanlar gelip durarak, eşsiz ve örneksiz şeylerin Tanrı tarafından yaratıldığını belirtir.¹³ “*O her an yaratma halindedir.*”¹⁴ mealindeki ayete dikkat çeken Mevlânâ, Tanrı'nın daima yaratmayı gerçekleştirdiğini, buna örnek olarak da her gün birçok insanın doğup dünyaya geldiğini zikreder.¹⁵ Her şeyi kuşatan Tanrı'nın bir işi yapmasının, diğer başka işleri gerçekleştirmesine de engel olmadığını vurgular.¹⁶

Düşünürümüz Mevlânâ'nın Tanrı-yaratma ilişkisine dair fikirlerini çeşitli açılardan ele alıp değerlendirmek mümkündür. Fakat öncelikli olarak yokluktan varlığa geliş konusuna yer vermek istiyoruz.

3.1. Tanrı, Yokluktan Varlığa Getirendir

Mevlânâ'nın yokluktan varlığa geliş hakkındaki düşüncelerine geçmeden önce, yokluk problemi ile ilgili bazı görüşlere kısaca değinmek istiyoruz. Kelâm ve felsefede varlığın zıddı olarak kullanılan yokluk (adem) kavramı, “*hiçlik*” ve “*varlığın yaratılmasından önceki hâl*” gibi anlamları içermektedir. Yunan düşüncesinde Parmenides (d. yaklaşık M.Ö. 515 civarı), Herakleitos (M.Ö.535/540-475/480) ve

¹ *Mesnevî*, C. II, s. 251, B. 3275-3279.

² *Mesnevî*, C. I, s. 191-192, B. 2386-2387.

³ *Mesnevî*, C. III, s. 262, B. 3209.

⁴ Hz. Peygamber'in yaratılışıyla ilgili olarak zikredilen ve “*Sen olmasaydın bu kâinatı yaratmazdım.*” şeklinde meşhur olan bu sözün hadis kitaplarında yer almadığı tespit edilmiştir. Bu husustaki değerlendirmeler hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Yıldırım, *Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları*, s. 121 vd.

⁵ *Mesnevî*, C. VI, s. 228, B. 2883-2884; ayrıca bk. *Dîvân*, C. IV, s. 84, B. 722; C. V, s. 145, B. 1681.

⁶ *Mesnevî*, C. VI, s. 168, B. 2103-2106; ayrıca bk. *Dîvân*, C. VII, s. 609, B. 8086-8087.

⁷ *Zâriyât*, 51/56.

⁸ *Mesnevî*, C. III, s. 243, B. 2986-2988; ayrıca bk. C. VI, s. 198, B. 2501.

⁹ *Mesnevî*, C. III, s. 238, B. 2929.

¹⁰ *Fîhi Mâfih*, s. 329.

¹¹ *Dîvân*, C. III, s. 152, B. 1328.

¹² *Mesnevî*, C. VI, s. 265, B. 3357.

¹³ *Mesnevî*, C. V, s. 85, B. 1024-1025.

¹⁴ *Rahmân*, 55/29.

¹⁵ *Mesnevî*, C. I, s. 247, B. 3071-3075; *Dîvân*, C. V, s. 153, B. 1777-1781; C. VI, s. 7, B. 42.

¹⁶ *Mesnevî*, C. I, s. 119, B. 1487.

Anaxagoras (M.Ö. 500-428/429) gibi presokratik filozoflar, yokluk için reel bir varlıktan söz edilemeyeceğini, dolayısıyla varlığın ezeli ve ebedi olduğunu savunurken, Platon (M.Ö. 427-347) onu, İdenin âlemi var etmesi için kullandığı ilk madde olarak kabul ederek gerçek bir varlık olarak değerlendirmiştir. Aristoteles (M.Ö. 384-322) ise adem'i, "varlığın ya da var oluşun yokluğu" manasında kullanmıştır. Ona göre yokluk, bir keyfiyetin maddede bulunmaması durumudur. Her oluş, nisbî veya potansiyel bir gayri mevcudun (no-existent, ma'dûm) varlık hâline dönüşmesidir ki, bu anlamda mutlak bir oluştan bahsedilemez. İslâm düşüncesinde ilk defa adem problemi üzerinde duran Mu'tezile kelâmcılarına göre Tanrı, "şey"lerin yaratılmadan önceki durumlarını, diğer bir ifadeyle ma'dûmlarını bilir. Öyleyse ma'dûmlar, Tanrı'nın bilgisine uygun bir realiteye sahiptir. Görüldüğü üzere Mu'tezile, ma'dûmu, "varlığı olmayan ma'lûm" şeklinde tarif ederek ona bir gerçeklik tanımıştır. Ehl-i Sünnet ise yokluğu, "hiçbir şey değil (leyle bi-şey)" şeklinde açıklayarak ona gerçeklik tanımaktan kaçınmıştır. Dolayısıyla âlem, "lâ şey"den, yani yokluktan yaratılmış bir niteliktedir. Konunun felsefe ve tasavvuf alanında da tartışıldığı görülmektedir. Örneğin, İbn Arabî (ö. 1240), varlığı Tanrı'nın yaratmasına bağlı olması nedeniyle âlemi kendine nispetle yok; O'nun ilminde mevcut olmasına oranla da var kabul eder ve yaratmadan önceki durumuna "a'yân-ı sâbite" adını verir.¹

Düşünürümüz Mevlânâ, bütün varlıkları Tanrı'nın yokluktan varlığa getirdiği düşüncesini benimser. O, yoklukları mutlak varlık niteliğine sahip olan Tanrı'nın sürekli bir şekilde meydana getirdiğine işaret ederek, yokluğun da O'nun tarafından var edildiğini belirtip onu, varlığın iş yurdu olarak niteler.² Dolayısıyla Mevlânâ, yokluğu âdetâ Tanrı sanatının tezgâh evi şeklinde değerlendirir.³ Zira Mevlânâ'ya göre Tanrı, yoktan yaratış tezgâhında sürekli yaratma fiilini gerçekleştirir.⁴ Yine bu hususa, "Ustaların ustası Tanrı'nın da tezgâhı yokluktur. Nerde yokluk fazlaysa orası Tanrı tezgâhıdır, Tanrı işi oradadır."⁵ sözleriyle dikkat çeker.

Mevlânâ, yokluğu var olanların kaynağı olarak değerlendirir.⁶ Yokluğa varlık verenin ise Tanrı olduğuna işaret ederek bu keyfiyetin, bir varlığı başka bir varlığa dönüştürmekten de üstün olduğunu ifade eder.⁷ Yokluk âleminin niteliğine de değinen Mevlânâ, onun pek geniş ve sınırsız bir özellik taşıdığını söyler. Varlıkların mezkûr âlemden belirip beslendiğini, diğer bir ifadeyle; onun sayesinde var olduklarını kabul eder.⁸ Yine Mevlânâ, yokluğu bir denize, görünen âlemi ise bu denizdeki köpüğe benzetir.⁹ İnsanların da söz konusu denizdeki balıklar mesabesinde olduğunu söyler.¹⁰

Yokluk âleminde varlığa gelişin, Tanrı'nın emir ve dilemesiyle vuku bulduğunu vurgulayan Mevlânâ,¹¹ herhangi bir niteliğe sahip olmayan yokluğun varlık alanına O'nun sayesinde gelerek gerçeklik kazandığını belirtir.¹² Yine Mevlânâ, yüz binlerce varlığın Tanrı'nın emriyle yokluk âleminde varlık âlemine her an gelip durduğuna işaret eder.¹³ Esasen o, "Yokluk, koskoca bir âlem doğurmadı mı? Hâlâ da her an bütün varlıklar ondan doğmuyor mu?" şeklindeki sorularla bu gerçeğe dikkat çeker.¹⁴ Dolayısıyla Mevlânâ, hem yokluğun hem de varlığın Tanrı'nın var kıldığı şeyler oldukları, ikisinin de O'nun hüküm ve idaresine tâbi bir konumda buldukları düşüncesine sahiptir.¹⁵ Mevlânâ'ya göre Tanrı, dilediği takdirde kudretiyle yoktan, diğer bir deyişle yokluktan varlık meydana getirir.¹⁶ Zira bütün varlıklar, Tanrı'nın

¹ Y. Şevki Yavuz, "adem" *DİA*, C. I, İstanbul 1988, s. 356-357.

² *Mesnevî*, C. V, s. 161, B. 1960.

³ *Mesnevî*, C. II, s. 153, B. 690.

⁴ *Dîvân*, C. VII, s. 293, B. 3747.

⁵ *Mesnevî*, C. VI, s. 118, B. 1469-1470.

⁶ *Dîvân*, C. VII, s. 90, B. 1214; s. 453, B. 5896; ayrıca bk. C. III, s. 436, B. 4190; C. V, s. 258, B. 3010.

⁷ *Dîvân*, C. VI, s. 9, B. 65.

⁸ *Mesnevî*, C. I, s. 248, B. 3094.

⁹ *Dîvân*, C. VI, s. 256, B. 2556.

¹⁰ *Dîvân*, C. III, s. 432, B. 4156.

¹¹ *Dîvân*, C. VII, s. 112, B. 1394-1395; bu hususta ayrıca bk. s. 272, B. 3477, s. 630, B. 8392.

¹² *Mesnevî*, C. I, s. 116, B. 1448-1450; ayrıca bk. *Dîvân*, C. V, s. 269, B. 3147.

¹³ *Mesnevî*, C. I, s. 151, B. 1888-1889; ayrıca bk. C. VI, s. 219, B. 2771-2773; *Dîvân*, C. VII, s. 130, B. 1632.

¹⁴ *Mesnevî*, C. III, s. 384, B. 4692.

¹⁵ *Dîvân*, C. I, s. 86, B. 792.

¹⁶ *Dîvân*, C. II, s. 444, B. 3750; C. III, s. 389, B. 3765.

(Oll)’ emri gereği yaratılıp var olurlar.¹ O’nun buyruğuna uyarak yokluktan varlık âlemine gelirler.²

Mevlânâ, yoktan varlığı meydana getiren Tanrı’nın, insanı da yokluktan yaratıp bu âleme getirdiğini vurgular.³ Dolayısıyla Mevlânâ’ya göre, insanın varlık kazanması Tanrı sayesinde.⁴ Zira bedeni kâmiş, yokluğu ise kâmişliğe benzeten Mevlânâ, Tanrı’nın beden kâmişini yokluk kâmişliğinden kesip onardığını söyler.⁵ Ona göre insanın varlığı, Tanrı vergisi ve onun icadıdır.⁶ Dolayısıyla insanı yoktan yaratıp varlık elbisesini başıslayan Tanrı’dır. O, karşılıksız olan lütuf, ihsan ve keremiyle insanı yaratandır.⁷

3.2. Tanrı, Âlemin Yaratıcısıdır

Düşünürümüz Mevlânâ, Tanrı’nın, eşi ve ömeği olmaksızın âlemi yokluktan meydana getirdiğini belirtir.⁸ O, âlemin sınırlı bir nitelikte olduğunu ifade ederek onun varlık kazanmasının, sınırsızlık âleminden kaynaklandığını söyler.⁹ “*Âlem, tamamıyla yoktur, yokluktur, bir an için onu var et...*”¹⁰ sözleriyle Mevlânâ, âlemin yokluktan varlığa geldiğine, dolayısıyla hâdis olduğuna işaret eder. Zira Mevlânâ’ya göre, topraktan yaratılmış âlem sanki bir tepectir. Yokluk ise onun altında gömülü bir define gibidir.¹¹

Mevlânâ, âlemin yaratılışını çeşitli vesilelerle izah eder. Ona göre bütün âlem, esasında arazdı. Arazlar sûretlerden, sûretler ise düşüncelerden doğar. Bu cihan ise “*Akl-ı Küll*” (Küllî Akıl)’ün bir düşüncesinden ibarettir.¹² Zira her hünerin aslı, hayalden, arazdan ve düşünceden kaynaklanır. Bu hususu bir metaforla açıklayan Mevlânâ’ya göre, nasıl ki bir mühendis ev yapmadan önce onu zihninde tasarlar, sonra da vücuda getirir; tıpkı bunun gibi, dünyanın var oluşu da Tanrı’nın ezeli bilgisinde mevcut olup, O’nun kudretiyle kuvveden file çıkararak gerçeklik kazanmıştır.¹³ Dolayısıyla Mevlânâ, varlığa gelmeden önce kuvve hâlinde olmak üzere âlemin bilgisinin Tanrı’nın ilminde mevcut olduğunu, herhangi bir artma ya da eksilme olmaksızın yaratılışla birlikte vücuda geldiğini vurgular.¹⁴ O, Tanrı’nın güzel tedbirinin âdeta şekillerin babası olan heyûlâyı farklı şekillere sokarak gösterdiğini, fakat heyûlânın da Tanrı’nın kudretiyle var olduğunu ifade eder.¹⁵ Her sûretin ise Tanrı’dan yardım gördüğünü, O’nun yüceliği ve kudreti sayesinde var olduğunu belirtir.¹⁶

Mevlânâ’nın biraz önce zikredilen görüşleri, tasavvufî anlayıştaki a’yân-ı sâbite fikrini hatırlatmaktadır. Zira a’yân-ı sâbite, duyulur âlemde var olan eşyanın Tanrı’nın ilmindeki hakikatleridir. Diğer bir ifadeyle, söz konusu hakikatler, O’nun ilminde sabit olan yoklar (ma’dûmât) mesabesinde. Dolayısıyla a’yân-ı sâbitenin duyulur âleme nazaran varlığı olmadığından, “*yok*” olarak kabul edilir. Dış âlemde zâhir olan eşyanın ise kendine özgü bir varlığı yoktur. Bunların görünen varlıkları, esasen Tanrı’nın varlığının değişik sûretlerde tecellisinden ibarettir. Çünkü tek ve biricik varlık (vahdet-i vücûd), sadece Tanrı olduğundan, O’nun haricindeki şeylerin varlıkları mecazîdir. Eşyanın birbirinden farklı oluşu ise, âyan-ı sâbitelerinin farklılığından kaynaklanır. Dolayısıyla âyan-ı sâbitenin kendisinin bâtın, sûretinin ise zâhir olduğu kabul edilmiştir.¹⁷

Âlemin Tanrı tarafından yaratılıp varlığa getirildiğini her fırsatta vurgulayan Mevlânâ, O’nun kudretine

¹ “(O) göklerin ve yerin yaratıcısıdır. Bir şeyi yaratmak istediği vakit ona sadece ‘Oll’ der, o da hemen oluverir.” (Bakara, 2/117).

Bu konuda ayrıca bk. Âl-i İmrân, 3/47; En’am, 6/73; Nahl, 16/40; Meryem, 19/35; Yâsin, 36/82; Mü’min, 40/68.

² *Dîvân*, C. IV, s. 73, B. 612.

³ *Dîvân*, C. I, s. 86, B. 791; C. II, s. 31, B. 255; s. 182, B. 1481; C. VII, s. 370, B. 4803.

⁴ *Dîvân*, C. VII, s. 26, B. 349.

⁵ *Dîvân*, C. VII, s. 9, B. 112.

⁶ *Mesnevî*, C. I, s. 48, B. 604.

⁷ *Mesnevî*, C. V, s. 152, B. 1842-1843.

⁸ Mevlânâ, *Macâlis-i Sab’a (Yedi Meclis)*, (trc. ve haz. Abdülbâki Gölpinarlı), Yeni Kitap Basımevi, Konya 1965, s. 87.

⁹ *Dîvân*, C. III, s. 264, B. 2527.

¹⁰ *Dîvân*, C. I, s. 314, B. 2902.

¹¹ *Dîvân*, C. VII, s. 167, B. 2114.

¹² *Mesnevî*, C. II, s. 74, B. 976-978.

¹³ *Mesnevî*, C. II, s. 73-74, B. 965-971.

¹⁴ Geniş bilgi için bk. *Mesnevî*, C. III, s. 272-273, B. 4541-4546.

¹⁵ *Dîvân*, C. VII, s. 477, B. 6226, 6228-6231.

¹⁶ *Mesnevî*, C. VI, s. 296, B. 3742-3744.

¹⁷ Süleyman Uludağ, “A’yân-ı Sâbite”, *DİA*, C. IV, İstanbul 1991, s. 198-199.

işaret eder. Zira Mevlânâ'ya göre bizâtihi zorunlu varlık olan Tanrı, dilerse bu âlem gibi yüzlerce âlemi bir anda yoktan var edebilir;¹ mevcut dünyadan başka nice dünyaları gizlilik âleminde meydana çıkarabilir.² Göklere ve göklerdeki şeyleri yokluktan meydana getirip yaratan; suyu, toprağı ve topraktakileri halk eden Tanrı'dır. O, göğü saf bir hâle getirmiş; suyla toprağı da bulanık bir niteliğe büründürmüştür.³ Yıldızlar da Tanrı'nın emriyle birtakım tedbirlere sahip nitelikte donatılıp bu tedbirler çerçevesinde programlanarak vücut bulmuşlardır.⁴ O halde, göklerde ve yerde ne varsa hepsi Tanrı'nın birer eseridir.⁵

Mevlânâ'ya göre Tanrı, dünyayı su ve topraktan, yani balçıktan yaratmıştır.⁶ Canlı ve cansız varlıklarla dopdolu olup, âdeta bir samanlığa benzeyen dünya, Tanrı'nın kudret ve yaratmasıyla yokluktan varlığa gelmiştir.⁷ Mevlânâ, dünyanın, su, hava, ateş ve toprak olmak üzere dört unsur (anâsır-ı erbaa)dan meydana geldiğini, birbirine zıt olan bu unsurların Tanrı'nın kudretiyle âdeta dostlar gibi birbiriyle birleştiğini söyler.⁸ Dolayısıyla ona göre, bu dünya dört unsurdan, dört unsur ise Tanrı'nın ezeli aşkıdan doğmuştur.⁹ Mevlânâ bu hususa, “*Aşk olmasaydı, varlık nereden olurdu?*”¹⁰ şeklindeki soru biçimiyle işaret eder. O, aynı zamanda bitki, insan ve diğer varlıkların dört unsurun birbiriyle karılıp birleşmesi sonucu ortaya çıktıklarını söyler.¹¹

Biraz önce zikrettiğimiz Mevlânâ'ya ait görüşler, antik çağ Yunan düşüncesindeki anâsır-ı erbaa fikrini çağrıştırmaktadır. Anâsır kelimesi, sözlükte “*asıl, kök, soy, şeref ve asalet*” anlamlarına gelen unsur kavramının çoğuludur. Anâsır-ı erbaa ise, “*dört unsur*” anlamındadır ki, klasik felsefede toprak, su, hava ve ateşten ibarettir. Empedokles (M.Ö. yaklaşık 490-432), bunlardan her birini “*arkhe*” diye ifade edilen ilk madde olarak kabul etmek yerine, dördünün de kâinatın ana maddesi olduğunu belirtmiştir. O, bütün varlıkların yapısında bu dört maddenin değişik şekillerde yer aldığını söylemiştir.¹² Empedokles'e göre madde, genel görünümü bakımından değişmez; onda oluşma ve bozulma söz konusu değildir. Fakat maddede karışım ve ayrılma vardır ki, bu da karışan şeyler arasında değişim ve dönüşümü ifade eder. Empedokles, bunu sağlayan hususların ise sevgi (dostluk) ve nefret (kin) olduğunu söyler.¹³

Düşünürümüz, “*Şu yok olan, yokluk yurdu olan dünya Tanrı'nın eseridir, delilidir; fakat bu eser de bu delil de Tanrı'nın güzelliğini örtmede.*”¹⁴ şeklindeki ifadeleriyle dünyanın Tanrı'nın eseri ve varlığının bir delili olduğuna dikkat çeker. Bunun yanı sıra o, “*Elinde kalem, dünya da önünde bir resim sanki. Bir yanını düz-bezersin, bir yanını siler-bozarsın.*”¹⁵ şeklindeki metaforik ifadeleriyle Tanrı'nın dünyadaki bütün oluş ve bozulustaki etkisine işaret eder.

Mevlânâ, Kur'an'daki bazı ayetlere telmihte bulunarak Tanrı'nın, âlemi bir kere “*kün (Ol!)*” diye emretmekle yaratmaya kâdir olduğu, fakat yaratılışın niçin yavaşlıkla ve tam altı günde gerçekleştiği hususuna değinir. Düşünürümüze göre Tanrı, “*kün*” der demez yer ve gökyüzü O'nun emriyle hemen var olabildi. Çünkü Tanrı buna kâdirdir. Hatta O, bir emriyle bunun gibi yüzlerce yer ve göğü yaratabilirdi.¹⁶ Mevlânâ'ya göre, tıpkı ilk insanın yaratılışında balçığın insan hâline gelişinin kırk sabah sürmesi, bir çocuğun dokuz ayda yaratılması gibi, âlem de bir anda değil, her günü bin yıla karşılık olan altı günde yaratılmıştır. Mevlânâ'nın, mezkûr süre konusunda Kur'an'ı temel referans olarak aldığı açıkça görülmektedir.¹⁷ Mevlânâ, âlemin zikredilen nitelikte yaratılmasının hikmetini ise Tanrı'nın aceleci

¹ *Mesnevî*, C. I, s. 42, B. 521-523.

² *Dîvân*, C. VII, s. 267, B. 3400.

³ *Mesnevî*, C. III, s. 236, B. 2905-2906; ayrıca bk. C. VI, s. 248, B. 3135.

⁴ *Dîvân*, C. I, s. 267, B. 2509; *Mesnevî*, C. V, s. 248, B. 3031.

⁵ *Dîvân*, C. VII, s. 140, B. 1762.

⁶ *Dîvân*, C. III, s. 240, B. 2245; s. 406, B. 3914; C. IV, s. 24, B. 169; C. V, s. 459, B. 6259; C. VI, s. 72, B. 615.

⁷ *Dîvân*, C. VII, s. 143, B. 1791.

⁸ *Dîvân*, C. IV, s. 262, B. 2512-2514; C. VI, s. 277, B. 2792-2793.

⁹ *Dîvân*, C. III, s. 426, B. 4100-4101; ayrıca bk. C. II, s. 305, B. 2507; C. IV, s. 312, B. 3014-3015.

¹⁰ *Mesnevî*, C. V, s. 165, B. 2012.

¹¹ *Dîvân*, C. III, s. 184, B. 1667.

¹² H. Bekir Karlığa, “Anâsır-ı Erbaa”, *DİA*, C. III, İstanbul 1991, s. 149-151.

¹³ Karl Vorländer, *Felsefe Tarihi*, (trc. Mehmet İzzet-Orhan Saadetin), (sad. Yüksel Kanar), İz Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 63.

¹⁴ *Dîvân*, C. III, s. 143, B. 1246.

¹⁵ *Dîvân*, C. VII, s. 262, B. 3330.

¹⁶ *Mesnevî*, C. III, s. 285, B. 3500-3501.

¹⁷ “Şüphesiz ki, göklere ve yeri altı günde yaratan, sonra Arş üzerine kurulmuş, geceyi, durmadan onu kovalayan gündüze bürüyüp

olmamasına bağlamaktadır.¹

Kıscası, Mevlânâ'ya göre Tanrı, varlığı "Ol!" deyip oldurur. O'nun yaratışı sebeplere ve birtakım vasıtalara bağlı değildir.² Dolayısıyla canlı ve cansız bütün varlıklar Tanrı'nın emri gereği vücuda gelir.³ Şayet O'nun buyruğu olmasaydı ne âlemin ne de âlemdeki varlıkların yokluktan varlığa gelişleri mümkün olabilirdi.⁴

Âlemin kadîm olup olmadığı meselesine ilişkin birtakım tartışmalara da yer veren Mevlânâ, bu münakaşalar neticesinde doğru olan görüşün galip geldiğini belirtir. Bu konudaki tavrını da, "*Anladım ki âlemin ezeli vardır, bu gök kubbe sonradan yaratılmış diyen haklıdır.*"⁵ sözleriyle ortaya koyar.

Düşünürümüz Mevlânâ, biraz önce yer verdiğimiz görüşleriyle düşünce tarihinde yer alan âlemin kadîm mi yoksa hâdis mi olduğu tartışmalarına temas etmektedir. Bilindiği üzere, İslâm felsefesinde Dehrîler (Materyalistler) diye adlandırılan felsefî akıma mensup kimseler, âlemin yaratıcısı olmadığını, dolayısıyla onun ezeli bir nitelik taşıdığını iddia etmişlerdir. Bu bakımdan onlar, ileri sürdükleri görüşler nedeniyle ciddi şekilde tenkit edilmişlerdir. Bununla birlikte İlâhiyyûn (Metafizikçiler) adı verilen gruba dahil Farabî (ö. 950) ve İbn Sina (ö. 1037) gibi bazı filozofların ise âlemin kâdemini savundukları düşüncesiyle eleştirilmeleri gerektiği Gazzalî (ö. 1111) tarafından ileri sürülmüştür.⁶ Dolayısıyla Gazzalî, *Tehâfütü'l-felâsife* adlı eserinde Meşşâi ekole mensup olan mezkûr filozofları anılan husustan dolayı tenkit etmiştir.⁷ Bu konudaki tartışmalar, daha sonraki dönemlerde de Tehâfüt geleneği içinde sürdürülmüştür.

3.3. Tanrı, İnsanın Yaratıcısıdır

Tanrı-yaratma ilişkisi açısından insanın konumuna sıklıkla değinen Mevlânâ, onu yaratanın Tanrı olduğunu her fırsatta vurgular.⁸ Mevlânâ, "*İnsanın, insanlığın aslım, özüsün sen...*"⁹ sözleriyle insanın varlığının Tanrı'dan kaynaklandığına vurgu yapar. O, Tanrı ile insanın mayası ve yaratılışı arasında mutlak bir ilişki kurar.¹⁰ İnsanın, benlikle zâhir olan sûretinin yokluk âleminde eksiklik ve fazlalık olmaksızın Tanrı'nın ilminde aynen mevcut olduğunu belirtir. Dolayısıyla insan, henüz yaratılmadan önce ona dair bilginin Tanrı'nın ilminde yer aldığını, bunun ise ezeli bir bilgi niteliği taşıdığını ifade eder.¹¹ Zira Mevlânâ'ya göre insan, mekânsızlık âleminden gelmiş, mezkûr âlemden varlık âlemine çıkmıştır.¹² Çünkü hayalden ibaret olan insan, "*Tanrı'nın soluğu*" ile varlığa bürünmüştür.¹³ Mevlânâ, Tanrı'nın insanı aşk şarabından yarattığını, aslının da bu nitelikte olduğunu belirtir.¹⁴ Ona göre, yokluktan yaratarak benlik-bizlik sıfatını veren de Tanrı'dır.¹⁵ Dolayısıyla insanın varlığı, mutlak yokluk âlemiyle bağlantılıdır.¹⁶

Düşünürümüz Mevlânâ, lütfuyla Tanrı'nın ilk insanı topraktan yaratıp onu beden kalıbına sokmakla beraber duygu ve düşünce ihsan ederek varlığa getirdiğini belirtir.¹⁷ Yoklukta gizli olan insanın, Tanrı'nın

örten; güneşi, ayı ve yıldızları emine boyun eğmiş durumda yaratan Rabbiniz Allah'tır. Bilesiniz ki, yaratmak da emretmek de O'na mahsustur. Âlemlerin Rabbi Allah ne yücedir!" (A'raf, 7/54). Bu hususta ayrıca bk. Yunûs, 10/3; Hûd, 11/7; Furkan, 25/59; Secde, 32/4; Kaf, 50/38; Hadîd, 57/4.

¹ *Mesnevî*, C. VI, s. 99, B. 1213-1217.

² *Dîvân*, C. VII, s. 335, B. 4309.

³ *Mesnevî*, C. I, s. 170, B. 1214; s. 249, B. 3100; *Dîvân*, C. VII, s. 386, B. 5014.

⁴ *Dîvân*, C. VI, s. 144, B. 1345-1347.

⁵ *Mesnevî*, C. IV, s. 230, B. 2868; ayrıntılı bilgi için bk. s. 227-230, B. 2833-2868.

⁶ Gazzalî, İmam Ebu Hamid; *el-Mumkızu Mine'l-Dalâil ve'l-Muhsib bi'l-Abvâl*, (nşr. Semih Duğaym) Daru'l-Fikri'l-Lübnanî, Beyrut 1993, s. 63 vd.

⁷ Gazzalî; *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Gerard Gihamy), Daru'l-Fikri'l-Lübnanî, Beyrut 1993, s.39-69.

⁸ *Dîvân*, C. IV, s. 397, B. 3820.

⁹ *Dîvân*, C. IV, s. 386, B. 3705.

¹⁰ *Dîvân*, C. V, s. 200, B. 2308.

¹¹ *Mesnevî*, C. I, s. 100, B. 1242-1244.

¹² *Dîvân*, C. VII, s. 228, B. 2884.

¹³ *Dîvân*, C. VII, s. 71, B. 957.

¹⁴ *Dîvân*, C. VI, s. 154, B. 1459-1460.

¹⁵ *Dîvân*, C. VII, s. 455, B. 5915.

¹⁶ *Dîvân*, C. I, s. 355, B. 3258.

¹⁷ *Mesnevî*, C. VI, s. 48, B. 565-567; ayrıca bk. *Dîvân*, C. I, s. 177, B. 1669.

aşkıyla varlığa geldiğini,¹ onun gerçeklik elbisesinin Tanrı tarafından verilen bir armağan olduğunu ifade eder.²

Biraz önce de değindiğimiz gibi Mevlânâ, çeşitli beyitlerinde ilk insanın topraktan yaratıldığına, dolayısıyla aslının toprak niteliği taşıdığına temas eder.³ Mevlânâ'ya göre Tanrı, kudretiyle balçıktan insan bedenini meydana getirmiş,⁴ onu süsleyip bezemiştir.⁵ Topraktan yaratılan insanı birtakım yetilerle donatarak üstün bir konuma yüceltmıştır.⁶ Dolayısıyla Tanrı, topraktan yaratılmış bedene⁷ ruh verip ona canlılık kazandırmıştır.⁸ O, insanı hem akıl hem de şehvet gibi birtakım özelliklerle donatarak yaratmış, melek ve hayvanlara ise kendilerine özgü bazı yetiler vermiştir.⁹

Mevlânâ, insanın nasıl topraktan yaratıldığı hususuna da değinir. O, sanat sahibi Tanrı'nın, hem iyilik hem de kötülükle karşılaşması mümkün olan insanın sınanması amacıyla ilk insanı yaratmak istediği zaman Cebrail'e yeryüzünden bir avuç toprak alıp getirmesini emrettiğini, onun da bu emri yerine getirdiğini zikreder.¹⁰ Bir avuç toprağın beden hâline gelişine dikkat çeken Mevlânâ, toprağı da bilgi ve anlayış sahibi olarak değerlendirmek gerektiğini, onu bu âleme göre ölü, fakat hakikat âlemine göre diri kabul etmenin söz konusu olduğunu ifade eder.¹¹ İnsanla toprak arasındaki ilişkiyi de değerlendiren Mevlânâ, Tanrı'nın görünüşte ilişkili olmayan şeyler arasında da bir münasebet kurduğunu belirtir. Dolayısıyla topraktan yaratılan insanın toprağına benzememesine karşılık, Tanrı'nın bu ikisi arasında bir bağlantı gerçekleştirdiğini söyler. Fakat söz konusu münasebetin keyfiyetinin akılla kavranamayacak derecede gizli olduğunu zikreder.¹²

İnsanın ruhî anlamda Tanrı'dan ayrılıp dünyaya geldiğini söyleyen Mevlânâ,¹³ onun dünyada ise sanki bir hayal ya da rüyadan ibaret olduğu fikrini benimser.¹⁴ Zira, henüz beden kalıbına girmeden önce ruhun Tanrı'dan ayrı olmadığını;¹⁵ fakat Tanrı'nın toprağına sûret verip insanı yaratması¹⁶ sonucunda Tanrı ile arasında bir perde oluştuğunu kabul eder. Esasen insanın sûretinin, Tanrı'nın sûretinden ayırt edilmemesi gerektiğini, aksi halde bunun insan için bir bakıma yokluk anlamı taşıyacağı inancını benimser.¹⁷ Yine Mevlânâ, "*Varlığım, senin güzel sıfatlarının bir şeklinden ibaret... Yoksa ben, senin zâtının bir sıfatı mıyım?*"¹⁸ şeklindeki sözleriyle Tanrı-insan ilişkisine ait düşüncelerini ortaya koyar.

4. Tanrı-Yaratılan İlişkisi

Mevlânâ, Tanrı ile yaratma arasında ilişki kurulmasının doğal bir sonucu olarak, yaratılan varlıklarla da mutlak şekilde bağıntı kurar. Mevlânâ'ya göre, varlık sahasında Tanrı'dan başka gerçek bir varlığın bulunması söz konusu değildir. Mevlânâ, bütün varlığa Tanrı'nın birlik güneşinin aksettiğini söyler. Fakat yaratılan varlıklara akseden mezkûr ışığın her an çeşitli şekillerde görüldüğünü, bu sebeple de her birinin diğerinden farklı sanıldığını belirtir. Dolayısıyla Tanrı'nın çeşitli şekilleri birbirine zıt gibi gösterdiğini, böylece onlarda bir aykırılık gizlendiğini ifade eder. Diğer taraftan o, "*Varlığın şekli de sensin, aynası da sen;*

¹ *Dîvân*, C. VII, s. 556, B. 7323-7324, s. 601, B. 7986-7987.

² *Dîvân*, C. VI, s. 184, B. 1781.

³ *Dîvân*, C. I, s. 7, B. 6, s. 77, B. 719; s. 181, B. 1719; C. II, s. 223, B. 1801; C. III, s. 316, B. 3076; C. IV, s. 256, B. 2454; s. 390, B. 3749; C. V, s. 15, B. 184, s. 37, B. 460, s. 326, B. 3986; C. VI, s. 24, B. 260; ayrıca bk. *Mesnevî*, C. IV, s. 187, B. 2315, s. 200, B. 2473, s. 267, B. 3329, s. 279, B. 3491; C. VI, s. 24, B. 260.

⁴ *Mesnevî*, C. II, s. 53, B. 694-696; ayrıca bk. C. I, s. 69, B. 866; C. III, s. 231, B. 2839; *Dîvân*, C. VII, s. 334, B. 4298.

⁵ *Dîvân*, C. II, s. 322, B. 2650; *Mesnevî*, C. IV, s. 188, B. 2327.

⁶ *Dîvân*, C. IV, s. 301, B. 2910; C. V, s. 3, B. 10; C. VI, s. 281, B. 2843; *Mesnevî*, C. III, s. 36, B. 454-455.

⁷ *Dîvân*, C. VII, s. 535, B. 7018.

⁸ *Dîvân*, C. IV, s. 316, B. 3053, 3057, s. 390, B. 3742, s. 415, B. 4017.

⁹ Geniş bilgi için bk. *Mesnevî*, C. IV, s. 123-124, B. 1497-1504.

¹⁰ *Mesnevî*, C. V, s. 130, B. 1556-1558.

¹¹ *Mesnevî*, C. III, s. 81, B. 1011-1012.

¹² *Mesnevî*, C. IV, s. 195, B. 2406, 2408-2411.

¹³ *Dîvân*, C. IV, s. 154, B. 1395.

¹⁴ *Dîvân*, C. VI, s. 24, B. 199.

¹⁵ *Dîvân*, C. VII, s. 129, B. 1614.

¹⁶ *Mesnevî*, C. IV, s. 83, B. 1004, 1012.

¹⁷ *Dîvân*, C. VII, s. 35, B. 472, 474-475, 477.

¹⁸ *Dîvân*, C. VII, s. 471, B. 6139.

aynada bir güzel yüz görünürse elbette bu, daha hoştur."¹ sözleriyle Tanrı-varlık ilişkisine vurgu yapar. Yine Mevlânâ, Tanrı'nın, tüm varlık aynasının özü olduğunu belirtir.² Yokluğun, sonradan var olan şeyin aynası, sonradan var oluşun da ezeli varlığın aynası olduğunu zikreder.³ Fakat tıpkı ruh gibi, eserlerinin görünmesine rağmen, Tanrı'nın zâtının gizli olduğunu ifade eder.⁴

Düşünürümüz, "*Gölgesini gösterir, kendisi ortada yok; biz de tıpkı gölge gibiyiz işte; hem yokuz, hem varız.*"⁵ ifadeleriyle varlıkların Tanrı'ya nazaran birer gölge varlık niteliği taşıdığını belirtir. Dolayısıyla Tanrı'dan başka diğer yaratılmış varlıkların gerçekte yok oldukları, bu itibarla da yokluk niteliğine sahip buldukları görüşünü benimser.⁶ Onun bu konudaki temel yaklaşımı ise, "*Mademki varlık, yokluktadır; şu halde varlıkta, var olan hiçbir şey yoktur.*"⁷ anlayışına dayanır. Kısacası Mevlânâ, "*Tanrı'dan başka her şeyi yok bil...*"⁸ sözleriyle zikredilen hususa vurgu yapar. Mevlânâ'ya göre, örneğin, dünya hem var gibi görünür, hem de yoktur.⁹ Dünya, Tanrı'nın bir gölgesidir. Var ya da yok oluşu ise O'nun ışıyla bağımlı bir durumdur.¹⁰ Dolayısıyla bütün varlıklar, Tanrı'nın âdeta birer gölgesi konumundadır.¹¹

Sonuç

Mevlânâ, Tanrı ile yaratma arasında mutlak bir ilişki kurmaktadır. Fakat o, mezkûr ilişkiye dair görüşlerini sistematik bir tarzda ele almamıştır. Zira, Mevlânâ'nın bu konudaki düşünceleri, çeşitli eserlerinde ve muhtelif bahisler arasında yer almaktadır. Onun birtakım metaforik anlatımları tercih ettiği, konuya dair düşüncelerinde ise ana kaynak olarak Kur'an'daki bazı ayetleri esas aldığı, hadis olarak kabul ettiği çeşitli sözleri de kaynak olarak değerlendirdiği görülmektedir. Bunun yanı sıra, kendinden önceki bazı telâkkilerden etkilendiği de aşikârdır. Bu etkilenmenin antik çağ Yunan felsefesindeki anâsır-ı erbaa anlayışı ile İslâm düşüncesindeki Mu'tezilî adem (yokluk) görüşü ve tasavvufî düşüncedeki ayân-ı sâbite fikri çerçevesinde olduğu pekâlâ söylenebilir.

Tanrı'nın mutlak anlamda yaratan olduğunu her fırsatta vurgulayan Mevlânâ, var olan her şeyin O'nun "*keim (Oll)*" emri doğrultusunda gerçeklik kazandığını belirtmektedir. O, yaratılan bütün varlıkların Tanrı'nın bir eseri ve varlığının birer delili olduğuna dikkat çekmektedir. Tanrı'nın ise sürekli yaratma hâlinde bulunduğuna işaret etmektedir. Yaratmadaki hikmetlere de değinen Mevlânâ, âlem ve içindeki bütün varlıkların Tanrı'nın bir lütfu olarak varlığa geldiklerini zikretmektedir. Topraktan yaratılan insanın birtakım üstün vasıflarla donatıldığını ifade etmektedir. Diğer taraftan o, dünyada gerçekleşen bütün oluş ve bozuluşlarda Tanrı'nın etkisine temas etmektedir. Varlıklar, gerçek ve gölge varlık şeklinde tasnif ederek Tanrı'nın dışındaki varlıkların yokluk niteliğine sahip bulunmaları nedeniyle gerçekte yok kabul edilmelerinin söz konusu olduğunu dile getirmektedir. Dünyanın da Tanrı'nın bir gölgesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmek suretiyle idealist bir yaklaşım sergilemektedir. Kısacası Mevlânâ, gerçek varlığın sadece Tanrı olduğunu vurgulamaktadır.

¹ *Dîvân*, C. VII, s. 326, B. 4196.

² *Dîvân*, C. III, s. 415, B. 4000.

³ *Dîvân*, C. V, s. 485, B. 6657.

⁴ *Dîvân*, C. I, s. 198, B. 1895; C. V, s. 25, B. 317.

⁵ *Dîvân*, C. V, s. 302, B. 3619-3620.

⁶ *Dîvân*, C. III, s. 8, B. 15; ayrıca bk. C. IV, s. 375, B. 3618.

⁷ *Dîvân*, C. V, s. 391, B. 5158.

⁸ *Dîvân*, C. VII, s. 230, B. 2915.

⁹ *Dîvân*, C. IV, s. 166, B. 1526; ayrıca bk. *Mesnevî*, C. II, s. 98, B. 1280.

¹⁰ *Dîvân*, C. VII, s. 483, B. 6314.

¹¹ *Fihri Mâfih*, s. 339, 351.